

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ НАУКИ І
ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК КУРАТОРА

№ 72

(лютий 2023 р.)

ДНІПРО
2023

УДК 378

Укладач: Лагдан С. П.

Вісник куратора № 72

Рекомендовано до друку Вченою радою університету
(протокол від 03.04.2023 № 6)

ЗМІСТ

1. Національна ідентичність – ключове питання для сучасного українського суспільства	3
2. Насильство як порушення прав людини: види, форми, міжнародні документи й нормативно-правові акти України	13
3. Просвітництво як життєве кредо (до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна)	26
4. Людина, яка змінила світогляд людства на своє існування (до 160-річчя від дня народження Володимира Вернадського)	32

Український державний університет науки і технологій
вул. Лазаряна, 2, Дніпро – 49010

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – КЛЮЧОВЕ ПИТАННЯ ДЛЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Важливою умовою розвитку української державності на її сучасному етапі є соціально-економічна та політична стабільність, у забезпеченні якої головну роль виконують процеси, що відбуваються в етнополітичній сфері. У цьому сенсі проблема української ідентичності створює підґрунтя для забезпечення пріоритетної мети національної безпеки – зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей.

Майже 40 % українців у 2020 році ще шукали свою ідентичність, свідчить опитування Інституту соціології НАН України. Більшість ідентифікували себе в першу чергу як громадян України (61,7 %), але чимало – як жителів якогось села, міста, області (27,4 %), а ще невелика частина бачила себе громадянами колишнього СРСР (3,4 %). Словосполученням «національна ідентичність» часто оперують, але що це таке? Чи сформувалась вона в українців? Та чи варто так боятися за ту ідентичність для побудови щасливого суспільства й успішної держави?

Національна ідентичність – це відчуття належності людини до певної нації. Слово пішло від латинського *identitas* («однаковість») або ж від *idem* («однаковий»).

Найбільшу заслугу в поширенні терміна «ідентичність» приписують психоаналітику Е. Еріксону. Завдяки успіху його книги «Identity: Youth and Crisis» (1968) цей термін швидко перетнув межі психологічної науки, став універсальним, нині його активно використовують в етнопсихології та етнополітології, соціології та політології, соціальній психології та філософії.

Поняття ідентичності є одним із центральних у самовизначенні людини. Для кожної людини самовизначення є надзвичайно важливим і впродовж життя змушує залучатись до процесів ідентифікації (вікової, професійної, релігійної, гендерної, етнічної, громадянської, національної).

Україна має свою неповторну природну та соціокультурну ідентичність, на підставі якої формується її внутрішній і міжнародний імідж. Для України, яку можна віднести до країн, де народам тривалий час відмовляли у визнанні їхньої національної ідентичності, ця проблема надзвичайно актуальна.

Українська національна ідентичність досі є «незавершеним проектом» і справді проходить етап, який розвинені європейські держави-нації уже минули. Слід підкреслити, що консолідувати суспільство, у тому числі Україну, можуть лише спільні (загальнонаціональні) інтереси, пов'язані і з існуванням самої держави, і кожного її громадянина незалежно від етнічної і національної належності.

«Цементуючою» основою таких інтересів виступає національна безпека, а також існування потенційних загроз внутрішнього й зовнішнього характеру, які ставлять людину перед проблемою вибору цінностей. Консолідація нації відбувається саме на основі спільного інтересу заради захисту територіальної

цілісності та підтримки своєї країни, обстоювання її іміджу, коли ототожнення себе з нацією виявляється важливішим від соціальних, расових, етнічних та інших розбіжностей.

Творення сучасної української ідентичності є динамічним процесом, у ході якого змінюються та закріплюються уявлення про загальнонаціональні цінності для кожного громадянина, моделюється образ дійсної й майбутньої України. Це стосується не лише українців, але й інших етносів і народів, які проживають в Україні. Формування ідентичності пов'язано з такими цінностями, як національна свідомість і безпека нації, народу України, держави, людини.

Національна безпека кожної країни безпосередньо залежить від її духовних опор, низки ознак, що формують ідентичність, яка, своєю чергою, виникає на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної сфер.

Розбіжності в уявленнях людей щодо розподілу центральної і регіональної влади, державної мови, релігійних конфесій і церковної влади, майбутнього України породили гіпертрофовану «регіональну ідентичність», що передбачає ототожнення себе з групою людей, які проживають на малій батьківщині, та сприймання своєї долі в нерозривній єдності з їхньою долею, незалежно від етнічного походження, політичних орієнтацій, віросповідання й економічного достатку. Проте регіональною самосвідомістю можна успішно маніпулювати, оскільки регіоналізм за наявності сформованої ідеології може призвести і до сепаратизму, і до сецесії, тобто до виділення регіону зі складу держави.

Поширення подібної практики є загрозовим фактором національної безпеки і не відповідає інтересам держави. Однією з причин зародження сепаратистських настроїв може бути застосування різноманітних психологічних технологій, зокрема маніпулювання свідомістю людини. Об'єктом маніпулювання свідомістю людини може виступати, наприклад, мова. Як справедливо зазначає відома українська поетеса Л. Костенко, у всіх народів мова – це засіб спілкування, у нас це – фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм. Приклад цьому – розв'язана росією у 2014 р. жорстока війна проти України.

Росія століттями намагалася знищити разом із мовою наше культурне національне обличчя, русифікувати українців, спотворити факти нашої історії. Ворог, що цинічно називає себе «братом», і нині на окупованих територіях забороняє навчання державною мовою, вилучає книги, фізично розправляється з усіма, хто живе з Україною в серці. Проте бажання експансії «русского міра» обернулося для путінського режиму нищівною поразкою та потужним мовним відродженням в Україні.

«Масовий перехід на українську, дерусифікація громадського простору, стрімкий розвиток і популярність україномовного культурного продукту свідчать, що багато співвітчизників переосмислили й усвідомили важливість національного самовизначення, у тому числі й через мову, рівень підтримки якої в суспільстві зріс чи не найбільше за роки незалежності України», – зауважив Володимир Зеленський у своєму зверненні в День української писемності і мови.

Процес ідентифікації, тобто самовизначення людини, є складним, оскільки свідомість людини, її моральний і психологічний ресурси проходять випробування на міцність.

Основою національної ідентичності виступають такі ознаки, як свідомість, політична воля, громадянство, а головний акцент робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці, правах та обов'язках людини тощо. Національна ідентичність постає як співвіднесеність людини з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами, що розкривається через національні почуття, національну свідомість, національний характер, ментальність, національні образи світу, національну ідею. Вона пов'язана з розбудовою громадянського суспільства й демократичних цінностей, серед яких найважливіша – права і свободи людини і громадянина.

Сьогодні українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, із якими пов'язувалось життя українців протягом сторіч – російської, радянської, польської, угорської тощо. Головна особливість нації полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якої зумовлює внутрішню та зовнішню політику держави.

Нагальні завдання політики національної безпеки спрямовані на збереження та розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Серед загроз національній безпеці – конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, зокрема інспірованих із зовні.

Найголовнішим завданням політики національної безпеки у внутрішній сфері є створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі додержання конституційних гарантій і свобод людини та громадянина, а також пріоритетність усебічного розвитку української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Українська ідентичність і національна безпека – це базові цінності українського буття. Вони взаємопов'язані і взаємозалежні, адже стосуються фундаментальних основ існування українського соціуму й держави.

Ідентичність ніколи не є завершеною: поки існують люди, які її сповідують, вона перебуває в постійній зміні, додаванні або відчуженні окремих частин. Крім того, є різниця між етнічною нацією та політичною (це усі громадяни країни), тож і ідентичність у них відрізняється. Коли Україна захищає свій суверенітет, ідеться саме про політичну.

Завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Кураса НАН України, доктор політичних наук **Віктор Котигоренко про національну ідентичність:**

«Це безперервний процес трансформації ідей. Чи була українська нація в часи Богдана Хмельницького? У сучасному розумінні – ні, у тогочасному так, до неї належала переважно козацька старшина. Власне, у ті часи об'єднавчими самоназвами предків сучасних українців були слова «русини» або «русь». Етнонім «українці» набув масовості тільки в першій чверті 20-го століття. Ми знаємо українську націю часів Української революції 1917–1921 років і за часів СРСР. Вона перебувала в стані постійних змін. Змін вона зазнає тепер і зазнаватиме далі, аж поки існуватиме».

«Я вважаю, що українська нація – це багатоскладова спільнота, безумовно, з етноукраїнським осердям. Людина належить до цієї спільноти саме як до нації не за ознакою етнічного походження чи місця народження, і навіть не за ознакою українського громадянства чи переважної мови спілкування. До української нації належать ті, для кого життєво важливими цінностями є державна незалежність України, патріотизм і почуття гордості за належність до спільноти українських громадян, повага до самобутньої української культури й української державної мови. Не будемо забувати, що етнічний росіянин, єврей, мадяр чи поляк також може бути громадянським українцем. Зараз українці різного етнічного походження захищають нас на фронті, борються з ворогом у тилу. На жаль, є чимало етнічних «українців», які стали колаборантами, навідниками ворожої артилерії... Переконали, що до української нації як громадянської спільноти, об'єднаної спільними цінностями, вони не мають жодного відношення».

«Патріотизм в українському розумінні – любов до своєї Батьківщини, країни, у російському – служіння державі. Українець не служить владі, державним інститутам, а розвиває власну країну та націю. Сьогодні наші хлопці воюють не за партію, не за президента, а за наш простір, нашу державність, нашу спільноту».

Письменник та історик **Олександр (Олесь) Доній про національну ідентичність:**

«Наразі ми маємо власну державу, тому наша ідентичність не тільки відстоює себе перед російською, але й конкурує зі всім світом за кожного українця, щоб він обирав нашу спільноту, нашу державу, нашу мову, замість

насамперед москви, але й Варшави, Берліна, Лондона... Інакше у нас держава буде, мова буде, але якщо українець не буде щасливий, не буде в неї вірити, то й не буде за неї боротись».

«Постійне змагання з російським тільки принижує нашу культуру – це дрібно й замало. Коли на твою землю приходять ворог, потрібно дати йому відсіч, вибити, але постійно роздивляти російських музикантів, пропагандистів, їхні фільми... Я хочу, щоб українці були не гірше фінів, поляків, італійців».

«Безумовно, зрадників, які переходять на бік ворога, потрібно карати. А є просто люди з російською ідентичністю, які не чинять зла Україні, платять податки й дотримуються закону – за них потрібно боротись. Назвати їх «малоросами» – означає використовувати російські наративи, дробити, зменшувати націю. У росії нав'язування її ідентичності йде з танками, ми ж повинні опанувати розум любов'ю та інтелектом».

Звісно, між людьми всередині нації є певні відмінності, але якщо зберігати культуру діалогу – вміти слухати, давати слово опоненту, аргументувати власну позицію – можна дійти до консенсусу, вважає письменник.

Відомий український учений, заступник директора Інституту соціології НАНУ, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України **Євген Головаха про національну ідентичність:**

«Питання ідентичності для нашого суспільства надзвичайно чутливе і просто ключове... До цієї теми треба підходити виважено, адже в багатьох країнах саме на цьому ґрунті виникають і міжетнічні конфлікти, і конфлікти між державами, які не знаходять спільну мову в питаннях національної ідентичності. Наша війна з рф – не виняток. Путін вважає росіян і українців “одним народом” і прагне силою повернути назад.

Питання ідентичності для нас дуже складне. Виникає багато ситуацій, коли доводиться пропливати між Сциллою і Харибдою, багато чого втрачаючи. Як ми пропливли повз росію в 2014 році. Загалом я вважаю, що Україна за 30 років, а це для історії надзвичайно короткий час, гідно подолала дуже велику дистанцію. Втрати на цьому шляху були болючі. Та в мене немає відповіді на запитання, чи могли б ми їх уникнути».

«В СРСР ти отримував свою національність у 16 років разом із паспортом. Її визначали раз і назавжди за національністю батьків або дозволяли обрати з двох варіантів, якщо це був поліетнічний шлюб. Та світ змінився, і в нашому паспорті немає “п'ятої графи”. Із часу проголошення незалежності в нас ідуть процеси самовизначення за багатьма параметрами, і за національною належністю також. Цей процес ішов дуже повільно до 2013 року, але революція і війна його прискорили. Росія нас змусила пришвидшити процес прийняття себе як громадян України. Хоча й досі є люди, які вважають себе громадянами неіснуючого СРСР – нині таких в Україні 4 %, а у 1992-му було 13 %».

Війна «...змусила переглянути наше ставлення до колишніх друзів, до НАТО й взагалі до зовнішньополітичного курсу країни. Після 2014 року, за соціопитуваннями, стабільно 55–60 % громадян є прихильниками курсу на європейську інтеграцію. Натомість більш як удвічі зменшилася частка тих, хто хотів би бачити Україну в новому об'єднанні держав на пострадянському просторі – до 20–25 %».

– *Скільки наших громадян, згідно із соціопитуваннями, ідентифікують себе як українці?*

«У 2020 році 93 % вважали себе за національністю українцями. У 1992 році їх було 69 %, у 2012-му – 84 %. Росіянами у нас в 2020 році вважали себе 6 % опитаних, у 1992-му – 24 % і у 2012-му – 14 %. Ці люди нікуди не зникли – вони змінили свою ідентичність. Слід також враховувати, що багато росіян залишилися на окупованих територіях Криму та Донбасу».

– *Як змінювалося ставлення до української мови – важливого чинника формування нашої ідентичності?*

«За останні шість років значно більше українців почали спілкуватися українською і, що цікаво, почали вважати її рідною, тобто навіть змінили своє уявлення про материнську мову. Це теж форма протистояння загрозі поглинання агресором.

1992 року українську вважали рідною мовою 62 % наших співгромадян, а російську – 35 %. 2012 року вже 66 % називали рідною українську і 32 – російську. І ось останні дані: 2020 року 77 % вважають рідною українську і тільки 22 % – російську.

Проте мова – це одна з ознак українства. Як на мене, національна ідентичність має три складові – це ставлення до минулого, сучасного і майбутнього нації, належність до якої ти відчуваєш. Якщо в тебе немає уявлення про її минуле – твоя ідентичність неповноцінна. Якщо ти не сприймаєш сучасне її життя як своє, не як чуже і таке, яке на тебе тисне, – і поготів. Є люди, які хочуть змінити свою ідентичність, бо не витримують ситуацію, коли країна переживає скрутні часи ... мовляв, я все ще громадянин СРСР і мене це не стосується. Або я – мешканець свого регіону, моя хата скраю».

– *Свого часу гіпертрофована регіональна ідентичність, характерна для Донбасу, значною мірою підживлювала сепаратистські настрої напередодні російського вторгнення. Скільки нині громадян України вважають себе передусім «місцевими»?*

«Донбас був потужним промисловим регіоном. Розпад СРСР та економічна криза призвела там до кризи ідентичності, адже колись ті, кого раніше називали “привілейований клас”, почали втрачати свій статус – підприємства закривалися, зарплати не виплачували, а на відміну від інших регіонів, тут людям де-інде реалізуватися чи просто знайти роботу було неможливо. Чому людина хоче виключити свою належність до певної групи?

Щоб приєднатися до громади більш успішної, яка, як він чи вона вважають, має більш високий статус.

Казати, що вони там всі сепаратисти – це дуже спрощений підхід. Проблема Донбасу багато в чому пояснювалася тим, що регіон мав високий потенціал і був позбавлений можливості його реалізувати. Це стосувалося і окремих людей. Недарма бачимо безліч прикладів, коли переселенці досягають успіху там, куди вони переїхали. До речі, одну з найпотужніших у країні кафедр соціології у львівському Українському католицькому університеті організувала донеччанка Оксана Міхеєва, яка 2014 року була змушена залишити Донбас».

– Яка ситуація нині? Скільки мешканців України вважають себе передусім її громадянами?

«Кількість опитаних, що передусім вважають себе громадянами України, збільшилася з 46 %, зафіксованих у 1992 році, до 62 % у 2020-му. Із моєї точки зору, це основне, бо я є прибічником концепції політичної нації, а не етнічної. Наші кримські татари, болгары, росіяни, євреї, греки – вони всі українці в сенсі належності до української політичної нації. До речі, передусім представником свого етносу себе вважають лише 3 % опитаних – так було і в 2002 році, і у 2020-му... Тобто в нас є нагода одразу сформулювати сучасну політичну націю, де всі громадяни України знайдуть собі місце. Я вважаю, що етнічне походження не має вирішального значення – основне, щоб ти сам вважав себе українцем і поділяв певні цінності й ознаки того, що ми називаємо українством, – цінував українську культуру, намагався її досягнути, намагався вивчити українську мову, якщо її не знаєш».

– Лінгвісти занепокоєні тим, що частина громадян, які вважають українську мову рідною, у побуті спілкуються переважно російською або двома мовами.

«Треба розуміти, що в Україні триває процес націєтворення, і процес цей тривалий. Мовна ситуація однозначно змінюється, і це засвідчує 30-річне дослідження нашого інституту “Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін”. Ми щороку запитуємо: “Якими мовами ви переважно спілкуєтеся у родині (вдома)?”. Якщо в 1992 році – 43 %, то в 2020-му – вже 51 %, тобто більш як половина громадян. При цьому частка тих, хто віддає перевагу російській порівняно з 2012-м значно знизилася: 2012-го їх було 35 %, а 2020-го – лише 28 %. Хоча до війни в певні періоди вона зростала. І російською, і українською, залежно від обставин, у родині чи вдома нині спілкуються 21 % опитаних (у 1992-му таку відповідь дали 32 %). Тут основне – динаміка, а вона позитивна для української мови.

Коли починаються розмови про те, що треба щось пришвидшити, тоді й починаються ексцеси. Бо що таке послідовна, виважена і продумана політика формування національної ідентичності? Це насамперед створення оптимальних умов для розвитку української культури, освіти й науки. Створення відповідної інфраструктури, збільшення якісного українського

контенту, підтримка українських ЗМІ, кіновиробництва та книговидавництва. От хто нам заважає оперативно перекладати українською сучасну світову наукову літературу? В усе це треба вкладати кошти. До речі, дедалі більше наших громадян хочуть мати україномовне телебачення: 2020 року, за нашими опитуваннями, бажання дивитися суто україномовні передачі висловили 33 % респондентів (2017-го – 23 %) і лише 10 % хотіли дивитися російськомовні (2017-го – 13 %). Не має значення це для 22 % (2017-го – для 29 %). Ще 33 % бажають дивитися телепрограми, створені обома мовами (їх кількість не змінилася). Швидше за все, останні вважають себе білінгвами.

– А білінгвізм - це добре чи погано?

«З точки зору психологічної теорії – добре. Це я вам як психолог кажу. Що більше мов людина знає, то більш вона розвинена й адаптована. Проте в умовах війни білінгвізм може породжувати певний внутрішній конфлікт у людській свідомості. А шлях від білінгвізму до україномовності – складний і тривалий, і на це треба зважати. Якщо діяти шляхом обмежень і заборон – можемо отримати небажаний ефект. Тут важливо розуміти, для чого зрештою потрібна повноцінна національна ідентичність – для консолідації нації. Тому нам потрібна виважена державна стратегія формування національної ідентичності, створена із залученням соціологів, психологів, політологів та інших фахівців».

– Є чинники формування національної ідентичності, які у нас відверто недооцінені? Припускаю, що до них можна віднести й економічну політику. Що тут мала би зробити влада?

«Основне, щоб це зрозуміли представники української політичної і культурної еліти. От є ідентичність двох типів – позитивна і негативна. Негативна будується за формулою “Я – не він” або “Ми – не вони”. Так от негативна ідентичність формує неповноцінну, на жаль, однобічну особистість, яка не може забезпечити стабільне й повноцінне функціонування сучасної держави. Багато представників нашої політичної й культурної еліти зорієнтовані на формування негативних ідентичностей і мають у цьому успіх. Але людина має знаходити ознаки своєї ідентичності не тільки в тому, що вона відрізняється від інших. Шукайте унікальне в українцях! Його чимало! Шукайте це не тільки в традиційній культурі, шукайте в сучасній. Ми й справді унікальні, якщо змогли пережити такі страшні політичні й економічні кризи, які пройшла Україна ще до 2013 року. Ми були прикладом для інших країн пострадянського простору і формували культуру розв’язання соціально-політичних конфліктів. Згадайте 1993 рік – ситуацію в Криму після оголошення держдумою російського статусу Севастополя. Цю кризу владі вдалося подолати. Згадайте президентські вибори 2004 року, Помаранчеву революцію і те, як тоді Україна розв’язала проблему на законодавчому рівні. Упевнений, що ми подолали б усі суперечності і в 2013–14 роках, якби не втрутилась росія. Українці вміють

самостійно розв'язувати дуже складні й небезпечні конфліктні ситуації! І це має стати елементом формування нашої позитивної ідентичності».

Міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко про національну ідентичність:

«Упродовж десятиліть нам нав'язували певне бачення самих себе. Це нав'язування нерідко зводилося до шароварщини. Широку та багатогранну палітру культури України знебарвлювала імперська машина.

Із наслідками цього ми маємо справу й сьогодні. Варто було нам заявити про подання борщу до списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, як у північних сусідів підняли гвалт про те, що це бренд усіх “братніх народів”.

Дискусії щодо національної ідентичності українців розгорнулися з новою силою протягом останніх 30 років.

СРСР припинив існування, але пропагандистські директиви про “один народ”, що здебільшого спілкується російською, дивиться ті ж самі фільми, читає однакові книги і має “одну культуру” – не зникли.

Від 1991 року ситуація поступово змінюється на краще, але, на жаль, у питанні національної ідентичності досі немає єдності.

Саме тому наша нація й у зоні ризику стороннього впливу та маніпуляцій, мета яких – підірвати суверенітет України.

Лише у діалозі легко відчуту нашу єдність у різноманітті. А саме така природа української ідентичності. Для діалогу насамперед потрібне бажання навчитися чути іншого. Хоча всі ми різні, та у цьому і є наша сила. Українці зі сходу, заходу, півночі, півдня – різні. І це нормально.

Тому важливо сконцентруватися не на тому, що нас відрізняє, а на тому, що об'єднує. Нас згуртовує постійне прагнення свободи і незалежності, минуле, спільна історія, культурна спадщина, а також майбутнє, що залежить від наших сьогоднішніх рішень та дій. Усі ми маємо різні погляди, але Україна – єдина.

Чому українці мають усвідомити важливість національної ідентичності?

Відсутність єдності у питанні ідентичності створює підґрунтя для інформаційних атак з боку російської федерації.

Вислови про “колиску трьох братніх народів”, державу, яка не відбулась, радянського громадянина і “руській мір” спрямовані на розмиття кордонів нашого, українського. А теорії про “побратимство” на практиці стають відкритою воєнною агресією.

Тому вкрай важливо розмову про самоідентичність починати з вивчення, осмислення історії та культури нашої країни. Саме вони є свідченням, що ми – одна нація, зі своєю територією та героями.

Свідоме спотворення нашої історії, загарбання територій та історичної пам'яті – інструменти країни-агресора.

Маніпуляційні наративи, як у випадку з Малевичем, Гоголем чи Корольовим, яких фактично “приватизували”, замовчування історії національно-визвольних рухів, сотні тисяч вивезених до росії або проданих

радянською владою за кордон творів мистецтва, серед яких і безцінні археологічні знахідки, і мозаїки зруйнованого Михайлівського Золотоверхого, і шедеври європейського та азійського мистецтва з Музею Ханенків.

Завдання держави – протидія впливу російської пропаганди.

Це, з одного боку, протидія дезінформації, робота з медіаграмотністю, прозорі правила для всіх медіа.

А з іншого – нове життя нашої культурної спадщини, повернення культурних цінностей, відродження святинь, відкриття туристичних маршрутів, промоція історії та культури України, пам'ятних дат та імен видатних українців, промоція історії, культури та мови проти нав'язування російських наративів. Усе це інструменти супротиву, які ми маємо використовувати проти нав'язування російської ідеології.

І якщо хтось північніше забув про те, що саме належить українцям, – варто нагадати і повернути».

Матеріал подано за джерелами:

1. Гайворонюк Н. В. українська ідентичність як онтологічна основа національної безпеки (соціально-психологічний аспект). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012, 2 (1). С. 38–48.

2. Гмиря А. Ідентичність: як зрозуміти, що я – українець? *Радіо Свобода*, 25 лип. 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-natsia/31951984.html>.

3. Луканська А. Україні потрібна стратегія формування національної ідентичності [інтерв'ю з укр. учен., заст. директора Ін-ту соціології НАНУ, докт. філософ. наук, проф., член-кор. НАН України Євгеном Головахою]. *Голос України: Газета Верховної Ради України*, 19 серп. 2021 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/350002>.

4. Ткаченко О. Чому українці мають усвідомити важливість національної ідентичності [міністр культури України, спеціально для Української правди. *Життя*, 22 лют. 2021 р.]. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/02/22/244016/>.

НАСИЛЬСТВО ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИДИ, ФОРМИ, МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ Й НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ УКРАЇНИ

Створення незагрозливого середовища як умови встановлення демократичних цінностей є орієнтиром для розбудови держави. Надзвичайно гостро питання створення безнасильного середовища постає в аспекті реформування системи освіти. Заклади освіти ставлять за мету всебічний розвиток здобувачів, створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки. Проте високий рівень конфліктності серед однолітків не дозволяє повною мірою досягти поставлених цілей. Система освіти має забезпечити дотримання загальнолюдських прав; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; створити атмосферу безпеки в колективі, забезпечити процес конструктивної комунікації молоді з оточенням.

Свобода від насильства – одне з основних прав людини. Від різних форм насильства страждають як жінки, так і чоловіки, дівчата та хлопці. Факти насильства і жорстокості щодо дітей викликають особливе занепокоєння. Насильство завдає хлопцям та дівчатам тяжких травм, фізичних і моральних, які мають згубні наслідки для їхнього подальшого психосоціального благополуччя.

Міжнародне законодавство щодо захисту прав дитини складають:

- Женевська декларація прав дитини, 1924 р.;
- Загальна декларація прав людини, 1948 р.;
- Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.;
- Декларація прав дитини, 1959 р.;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р.;
- Конвенція ООН про права дитини, 1989 р.;
- Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, 1990 р.;
- Європейська соціальна хартія, переглянута у 1996 р.;
- Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини, щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, 2000 р.;
- Конвенція МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці, ратифікована Україною у 2000 р.;
- Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», 2000 р.;
- Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність, СЕД № 185, 2001 р.;
- Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ратифікований Україною у 2004 р.;

– Конвенція Ради Європи про протидію торгівлі людьми, СЕД № 197, 2005 р.;

– Конвенція Ради Європи про захист дітей від експлуатації і знущань сексуального характеру, СЕД № 201, 2007 р.;

– Конвенція Ради Європи про попередження насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу з цими явищами, 2011 р.

Законодавчі акти України щодо запобігання та протидії насильству:

– Конституція України від 28.06.1996;

– Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984;

– Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001;

– Сімейний кодекс України від 10.01.2002;

– Цивільний кодекс України від 16.01.2003;

– Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003;

– Закон України «Про забезпечення рівних прав жінок та чоловіків» від 08.09.2005;

– Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012;

– Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014;

– Закон України «Про освіту» 05.09.2017;

– Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017;

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018.

Нормативно-правові акти України щодо запобігання та протидії насильству:

– лист МОН від 28.10.2014 № 1/9-557 «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей»;

– лист МОН від 18.05.2018 № 1/11–5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»;

– наказ МОН від 22.05.2018 № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України»;

– Постанова КМУ від 22.08.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»;

– Постанова КМУ від 22.09.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»;

– наказ МОН від 02.10.2018 № 1047 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників з іншими органами та службами»;

- Постанова КМУ від 03.10.2018 № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю»;
- лист МОН від 29.12.2018 № 1/9–790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству»;
- лист МОН від 29.01.2019 № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)“ від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII»;
- наказ МОН від 28.12.2019 № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»;
- наказ МОН від 26.02.2020 № 293 «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти»;
- наказ МОН від 20.03.2020 №420 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 26 лютого 2020 року № 293»;
- лист МОН України від 14.08.2020 № 1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження протидії булінгу (цькуванню)»;
- Указ Президента України від 21 вересня 2020 року № 398/2020 «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства».

Основними видами принизливих та насильницьких дій щодо людини є: дискримінація, жорстоке поводження, насильство, гендерно зумовлене насильство, домашнє насильство, булінг.

Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознакам зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі.

Формами дискримінації є:

- **непряма дискримінація** – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб;
- **пряма дискримінація** – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке

поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними;

- **підбурювання до дискримінації** – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками;

- **пособництво в дискримінації** – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації;

- **утиск** – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є пониження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери (словесні образи, коментарі або натяки, спрямовані на пониження гідності людини через її колір шкіри, етнічну належність, стать, інвалідність, сексуальну орієнтацію тощо).

Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами й свободами або привілеями в будь-якій формі (наприклад, менша оплата праці жінок порівняно з чоловіками на тих самих посадах, так, згідно з інформацією Державної служби статистики України, розмір середньомісячної заробітної плати жінок є на 26 % нижчим ніж у чоловіків).

Поняття «наси́льство» та «жорсто́ке поведіння» часто застосовують як синоніми. Як соціальні явища вони дійсно тісно взаємопов'язані. Проте важливо розуміти відмінності між ними.

Жорсто́ке поведіння – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над людиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно людини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, учинені з метою експлуатації, із використанням обману, шантажу чи уразливого стану людини.

Жорстоким поведінням з дитиною є:

- будь-яка форма рабства або практика, подібна до рабства, зокрема продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;

- використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм, інших предметів порнографічного характеру;

- робота, яка за характером чи умовами виконання може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини;

- використання дитини в жебрацтві, втягнення її в жебрацтво (систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб);

- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин;

– дії, що призвели до виникнення обставин, за яких дитина стала очевидцем злочину проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи, статевої недоторканності особи;

– статеві зносини та розпусні дії стосовно дитини з використанням примусу, погрози, сили, довіри, авторитету, впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема її розумової чи фізичної неспроможності, пов'язаних із віком, фізичних, психічних, інтелектуальних чи сенсорних порушень або залежного середовища, зокрема в сім'ї.

Жорстоке поводження, жорстоке ставлення можуть призвести до загибелі дитини (дітей), до емоційного або психічного травмування.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в сім'ї є:

- особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність);
- відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми;
- фізичні чи психічні вади батьків (розумова відсталість, психічні захворювання тощо);
- невміння виховувати дітей, незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, відсутність почуття відповідальності за них, незнання прав та потреб дітей;
- невміння долати сімейні та життєві кризи, відсутність самореалізації;
- недостатня соціалізація батьків;
- нерозуміння цінності дитини, неприйняття дорослими дитячої індивідуальності;
- невідповідність виховання в різні вікові періоди;
- неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в навчальних закладах є:

- невміння педагогів будувати демократичні стосунки із здобувачами, ефективно спілкуватися, вирішувати конфлікти конструктивним шляхом;
- низький рівень професійної етики;
- звичка до команд, які полегшують реалізацію професійних завдань у найкоротший час, але посилюють авторитарність педагогів, ігнорування прав і потреб окремої дитини;
- звичка до позиції «учитель – учень» (суб'єкт-об'єктних стосунків) і зловживання цією позицією;
- професійне «вигоряння» педагогів тощо.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в мікросередовищі, первинному колективі є:

- боротьба за лідерство;
- зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитись до них;
- агресивність та віктимність (схильність стати жертвою злочину);
- наявність в особи психічних чи фізичних вад;
- заздрість;
- відсутність предметного дозвілля тощо.

Жорстоке поводження може бути у вигляді насильства. Але жорстоке поводження – поняття, ширше за насильство, оскільки воно не завжди умисне, свідоме, може не зачіпати права і свободи дітей, але може не задовольняти при цьому потреби й інтереси дітей, бути вираженим у грубій формі. Насильство завжди здійснюють із наміром отримати певний ефект, а підґрунтям жорстокого поводження можуть бути цілком позитивні наміри.

Насильство, на відміну від жорстокого поводження, – це будь-яке свідоме й навмисне (заздалегідь сплановане) застосування сили однієї людини чи групи людей проти іншого/інших (найчастіше – беззахисних) із метою встановлення над ними влади й контролю. Насильство передбачає умисний фізичний чи психологічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Особа, яка вчиняє насильницькі діяння, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих діяннь і бажає або свідомо допускає їх настання.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, насильство – навмисне застосування фізичної сили або влади, здійснене або у вигляді загрози, направлене проти себе, проти іншої особи, групи осіб або спільноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток.

«Використання влади» означає погрози й залякування, відсутність турботи, ненадання допомоги або нехтування, які теж вважають насильницькими актами, будь-які види жорстокого поводження (фізичного, сексуального чи психологічного), а також убивство і будь-який замах на власне життя або здоров'я.

Насильство та жорстоке поводження можуть мати різні форми, проте всі вони завдають шкоди здоров'ю, розвитку й соціалізації людини.

Гендерні відмінності формуються у процесі соціалізації: опановування ролі чоловіків і жінок, як відомо, відбувається від перших днів народження до статевозрілого віку, і меншою мірою – пізніше. На це впливають сімейне виховання, навчальні заклади, взаємодія з іншими дітьми та ігрова активність. Необхідно розрізняти поняття «біологічна стать» та «соціокультурна стать».

Біологічна стать – це сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, яка дозволяє розрізняти у більшості організмів чоловічі й жіночі особини, а *соціокультурна стать* – це соціальна роль людини в суспільстві за ознаками дівчини та жінки або хлопця та чоловіка.

Поняття «**гендер**» увійшло із соціології й означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків.

Окремо вирізняють гендерно зумовлене насильство – це насильство, яке чинять над особою тому, що вона належить до тієї чи іншої статі.

Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Насильство за ознакою статі (гендерно зумовлене насильство) – діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції – становище, обов'язки тощо – жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій у публічному або приватному житті.

Гендерна нерівність між жінками й чоловіками є основною причиною гендерно зумовленого насильства. Традиційні уявлення, що жінка має слухатись чоловіка, та соціальні норми й стереотипи, які приписують чоловікам та жінкам, певні ролі в суспільстві часто використовують, щоб виправдовувати насильство, називаючи його видом контролю чи навіть захисту. Бажання влади та контролю над переважно жінками та дівчатами може містити погрози, домагання, фізичне чи сексуальне насильство, обмеження свободи пересування, права на роботу, права розпоряджатись своїми грошима та посягання на інші права та свободи.

Проблема гендерно зумовленого насильства загострюється в часи збройного конфлікту та в постконфліктному суспільстві. Це стається через підвищений рівень небезпеки, брак верховенства права та брак доступу до послуг для постраждалих від насильства. Також часто сексуальне насильство стає елементом збройного протистояння. Внутрішньо переміщені жінки особливо вразливі до гендерно зумовленого насильства.

Відтворенню гендерно зумовленого насильства проти жінок і дівчат сприяють:

- системна дискримінація жінок через їх стать;
- гендерні стереотипи;
- звинувачення жертв насильства;
- слабкість правової та політичної бази щодо гендерної упередженості;
- культурні норми, соціальний тиск на постраждалих та свідків насильства;
- низька обізнаність населення про ознаки, прояви та можливі механізми реагування в ситуації насильства.

Упередження, гендерні стереотипи та звичаї чи традиції, засновані на гендерній нерівності, впливають на моделі поведінки, що сприяють насильству.

Одним із різновидів насильства є домашнє насильство. Воно відрізняється від інших проявів (на вулиці, під час воєнних дій, під час конфлікту, у колективах тощо) тим, що його коять близькі один одному люди (родичі або члени сім'ї), які мають тісні стосунки – кровні, емоційні, шлюбні, інтимні, господарські тощо.

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають однією сім'єю, але не перебувають у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Основні ознаки домашнього насильства:

- насильство завжди здійснюється за попереднього наміру, тобто умисно. Це означає, що особа, яка вчинила насильство, усвідомлювала характер вчинюваних нею дій або бездіяльності, передбачала (виходячи з її фізичного і психічного стану) можливість настання таких шкідливих наслідків, як заподіяння моральної шкоди, шкоди фізичному або психічному здоров'ю іншого члена сім'ї. Необхідно зазначити, що вчинення насильства у стані алкогольного сп'яніння не виключає можливості особи усвідомлювати й передбачати настання шкідливих наслідків. Згідно з Кримінальним кодексом України особа, яка скоїла злочини в стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих засобів, підлягає кримінальній відповідальності;

- дії унеможливають ефективний самозахист. Найчастіше люди, які вчиняють насильство, мають певні переваги – це може бути вік, фізична сила, економічно вигідніше становище тощо;

- дії порушують права і свободи особи. Кривдник завжди намагається контролювати свою жертву, тим самим обмежуючи права та свободи;

- насильницькі дії спричиняють шкоду (фізичну, морально-психологічну, матеріальну) іншій особі. Наслідком насильницької дії завжди є шкода – це можуть бути і матеріальна втрата (вкрадені гроші, відібрана частина спільно заробленого майна), і ушкодження (синці, переломи), і погіршення емоційного стану (сором, страх, пригнічення). Наприклад, шкодою від шантажу може стати депресія, спроба самогубства.

Виділяють такі причини, що призводять до домашнього насильства:

- *соціальні* (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);

- *економічні* (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно – відсутність умов для працевлаштування й заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);

- *психологічні* (стереотипи поведінки);

- *педагогічні* (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);

- *соціально-педагогічні* (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);

– *правові* (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);

– *політичні* (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);

– *соціально-медичні* (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);

– *фізіологічні та медичні* (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо).

Булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, також із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) відрізняється від сварки або конфлікту кількома типовими ознаками:

– по-перше, це систематичність (повторюваність) діяння – учинення різних форм насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, також і за допомогою засобів електронної комунікації) двічі і більше разів стосовно однієї і тієї ж особи;

– по-друге, булінг (цькування) майже завжди має злий намір, коли метою дій кривдника є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядковувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого;

– по-третє, для булінгу (цькування) характерний дисбаланс сил – владний дисбаланс між кривдником і потерпілим (асиметричні відносини), різниця у фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я (наявність інвалідності чи особливих освітніх потреб), ментальному розвитку тощо;

– по-четверте, відсутність розкаяння у кривдника.

Необхідно розуміти, що не кожен конфлікт, навіть у навчальному закладі, є булінгом. Булінг – це діяння, яке має на меті завдання шкоди психічному чи фізичному здоров'ю. Якщо відбувається сварка між здобувачами, унаслідок якої один з її учасників упав і вдарився – це не є булінгом. Але у випадку, коли наявні постійні насмішки, приниження, нецензурні висловлювання й штовхання, які носять принизливий характер і мають на меті завдання шкоди, підпорядкування інтересам кривдника – такі дії вже є булінгом і потребують відповідного реагування.

Причинами виникнення булінгу (цькування) є чотири групи чинників: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище).

1. Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості особи (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо), а саме:

- розлади та порушення в розвитку особи. Так, ініціаторами булінгу (цькування) можуть бути діти, які мають певні індивідуальні психологічні особливості і, як наслідок, агресивну поведінку (синдром дефіциту уваги, гіперактивності, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад та інші);

- будь-яка інакшість – відмінність дитини від інших дітей, наприклад, зовнішній вигляд, стан здоров'я, національність тощо;

- іноді діти вважають булінг (цькування) прийнятним способом самоствердження та завоювання авторитету в очах друзів та однолітків: стати популярними, керувати, мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися та поважати;

- спосіб поведінки – коли дитина проявляє або не проявляє активність, на яку від неї очікує більша частина групи;

- намагання компенсувати невдачі в навчанні, суспільному житті тощо. Так, деякі діти булять через заздрість успішнішим одноліткам, через кращі речі, одяг, гаджети.

2. Сімейні чинники, які визначають агресивну поведінку особи та можуть призводити до булінгу (цькування):

- брак близьких стосунків у батьків із дитиною та відсутність їхньої уваги до неї позбавляє дитину можливості ділитися з рідними своїми проблемами та труднощами у спілкуванні;

- слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) контроль над дитиною. Наприклад, якщо батьки не дають дитині спокою через оцінки, кричать на неї, позбавляють прогулянок і спілкування, не залишаючи час для відпочинку, то дитина поводить себе в навчальному закладі так само;

- гіперопіка над дитиною. Наприклад, коли дитина виходить із сімейного оточення в зовнішній світ, вона не здатна самостійно вирішувати проблеми, не розуміє важливості прийняття інших людей тощо;

– тиск або жорстоке поводження батьків, що призводить до сприйняття дитиною навколишнього світу як постійного джерела загрози. Наприклад, якщо дитина в родині засвоює, що сварки, бійки, образи, критика та приниження іншого є єдиним способом висловити своє невдоволення, то і в навчальному закладі вона починає діяти за звичною для неї схемою;

– домашнє насильство. Дитина, що потерпає від домашнього насильства, є не тільки постраждалою, а може стати і кривдником.

3. *Чинники середовища.* Найбільш розповсюдженими чинниками, які призводять до появи булінгу (цькування) в закладі освіти, є:

– ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу (цькування), просто ігнорує це явище;

– відсутність цілісної системи щодо створення безпечного освітнього середовища, сприятливого соціально-психологічного клімату в закладі освіти;

– відсутність розроблених алгоритмів, механізмів виявлення та реагування на ситуації насильства, булінгу в закладі освіти;

– низький рівень знань учасників освітнього процесу з питань протидії та запобігання насильству, булінгу;

– пріоритетність у роботі з дітьми, постраждалими від насильства, булінгу, як наслідок, приділення недостатньої уваги роботі з дітьми-спостерігачами та кривдниками;

– використання статево-рольового підходу в освітньому процесі замість гендерного підходу;

– виокремлення педагогом будь-якого здобувача як позитивного або негативного прикладу для інших часто призводить до нездорового суперництва, яке в майбутньому переростає у булінг (цькування) цього здобувача;

– авторитарний стиль навчання. Іноді педагоги самі можуть бути ініціаторами булінгу (цькування), коли здобувач постає як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Педагог особисто приймає рішення, без урахування думок здобувачів, установлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, унаслідок чого здобувачі втрачають активність, мають низьку самооцінку та агресивність. За авторитарного стилю навчання сили здобувачів спрямовані на психологічний самозахист, а не на засвоєння знань та особистий саморозвиток.

4. *Соціальні чинники* – це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо):

– гендерні стереотипи;

– сексуальна орієнтація;

– соціальна та економічна нерівність – є досить розповсюдженою причиною булінгу (цькування) в закладі освіти. Здобувачі із забезпечених

сімей або із сімей з високим соціальним статусом можуть зневажливо ставитися до здобувачів із малозабезпечених сімей;

– представники етнічних меншин, вимушено переміщені особи, мігранти частіше за інших підпадають під булінг (цькування) в закладі освіти навіть із боку педагогів;

– особи, які стають об'єктами зневажливого ставлення інших, можуть проявляти насильницькі дії проти своїх кривдників, що стає способом відновлення справедливості та самоствердження;

– популяризація насильницьких моделей поведінки на телебаченні, в кінематографі, в мережі інтернет тощо.

Отже, жорстоке поводження з дитиною є загальним поняттям та може мати місце як у приватній, так і в публічній сфері (між членами сім'ї чи близькими особами, незнайомими особами, учасниками освітнього процесу тощо), домашнє насильство характерне для приватної сфери (тобто між членами сім'ї чи іншими родичами або близькими особами, незалежно від факту їх спільного проживання), булінг – для публічної сфери (між учасниками освітнього процесу).

Виділяють чотири **основні форми насильства**: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне.

Фізичне насильство – форма насильства, що містить ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, учинення інших правопорушень насильницького характеру.

Сексуальне насильство – форма насильства, що характеризується будь-якими діями сексуального характеру, учиненими стосовно особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушуваннями до акту сексуального характеру з третьою особою. Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від дотику до інтимних частин тіла або підглядання за ними до згвалтування, а також залучення дітей та підлітків до протиправної діяльності у сфері секс-індустрії (до проституції, зокрема ритуальної, порнографії тощо).

Психологічне насильство – форма насильства, ознаками якого є словесні образи, погрози, також щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші дії, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Психологічне насильство щодо дитини виникає у ситуації постійної нестачі доброзичливої, здорової атмосфери, яка б сприяла емоційному зростанню та росту самооцінки дитини. Психологічне насильство щодо

дитини може виявлятися у нехтуванні дитиною – хронічній нездатності батьків надавати дитині належну підтримку, увагу, турботу, забезпечувати основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті та догляді через низку об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них. До нехтування дитиною належить потурання заповідянню шкоди, зокрема заохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати самоконтролю та формування стійкої залежності.

Найбільш поширеними прикладами психологічного насильства є заборона або обмеження в пересуванні («вийти з дому», «піти до друзів»), спілкуванні з друзями та погрози (фізичною розправою, самогубством тощо). Переважна більшість дорослих, які вдаються до психологічного тиску, вважають його цілком припустимою формою взаємин, потрібною для того, щоб «показати дитині її місце», закріпити її підлегле становище, навіяти їй страх. У той самий час близько третини агресорів не визнають, що за їхніми діями стоїть бажання принизити іншу особу та утримати в такий спосіб власне лідерство.

Економічне насильство – форма насильства, що передбачає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг із лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Типовими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- трудова експлуатація дитини, яка перешкоджає або унеможливорює здобуття нею освіти та ставить під загрозу її життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток;
- примушення дитини до протиправних дій в економічній сфері (крадіжок, жебрацтва тощо);
- позбавлення (погроза позбавлення) житла й грошового утримання, на яке дитина має законне право (житлової площі батьків, аліментів, пенсії, стипендії тощо);
- відібрання документів, без яких особа не може продовжувати освіту або влаштуватися на бажану для неї роботу;
- існування за рахунок дитини (присвоєння пенсії дитини-інваліда, примушення до збору пляшок або пошуку харчів чи одягу на смітнику та ін.);
- позбавлення дитини належних умов проживання та харчування.

Економічне насильство є небезпечним з точки зору криміналізації молоді – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Куди звертатися за допомогою?

Студентська молодь має можливість анонімно й конфіденційно отримати підтримку в будь-яких складних життєвих ситуаціях, а дорослі –

проконсультуватися з психологами, юристами, соціальними працівниками та соціальними педагогами:

1. Національна гаряча лінія для дітей та молоді **0 800 500 225** (з мобільного або стаціонарного) або **116 111** (з мобільного).

2. Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації **0 800 500 335** (з мобільного або стаціонарного) або **116 123** (з мобільного).

3. Урядова гаряча лінія **15-45** з протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей (цілодобово та безкоштовно).

4. Гаряча лінія для жертв домашнього насильства **15-47** (з мобільного чи стаціонарного телефону.)

5. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини **0 800 501720, 044 299 7408**.

6. Уповноважений Президента України з прав дитини **044 255 7675**.

7. Національна поліція України **102**.

Матеріал подано за джерелом:

1. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова, В. В. Байдик, Т. В. Войцях, О. А. Калашник та ін. Київ: ФОП Нічога С.О., 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83_0.pdf.

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ЖИТТЄВЕ КРЕДО

(до 250-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна)

Василь Назарович Каразін (10 лютого 1773 – 16 листопада 1842) – великий просвітител, великий вільнодумець, неабиякий учений і взагалі людина, яка випередила свій час. Каразіну було тісно в його дворянському маєтку на Слобожанщині, він завжди тягнувся до наук, а також до великих звершень, оскільки його діяльна натура вимагала масштабних проєктів.

Каразін – ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, автор ліберальних проєктів реформування

державного устрою й народного господарства.

Головною заслугою Василя Назаровича, безумовно, є відкриття Харківського університету – першого в Україні й четвертого в усій російській імперії (після Московського, Дерптського і Віленського). Університет у Харкові з'явився раніше, ніж в імперській столиці Санкт-Петербурзі. Він на цілих 5 років випередив Берлінський університет Фрідріха Вільгельма, який прославився на весь світ завдяки реформам знаменитого Гумбольдта і став згодом еталоном класичного європейського університету.

Відкриття університету поклало кінець провінційній історії Харкова, власне, у 1804 році і почався шлях Харкова від «великого села» до мегаполісу. І все це, по суті, відбулося завдяки рішучим діям тільки однієї людини – В. Н. Каразіна.

Народився Василь Назарович у селі Кручик Богодухівського повіту Харківської губернії (тепер Богодухівського району Харківської області) у сім'ї військовослужбовця Назара Олександровича Каразіна. Прізвище Каразін насправді в часи імперії було змінено на російський лад із грецького Караджи, також Василь по батьковій лінії мав ще сербське коріння.

Походив з давнього шляхетського грецько-українського роду Караджи. Його прадід – грек Григорій Караджи, архієпископ міста Софії. Дід Олександр переїхав у московію в часи Петра I й отримав прізвище на московський лад – Каразін. Батько Назар – офіцер царської армії – за військові подвиги отримав у володіння села Кручик і Основинці. Мати, Варвара Коваленко, донька козацького сотника Харківського полку.

Отримував початкову освіту у приватних пансіонах Харкова й Кременчука, де викладали кращі тогочасні просвітники. Був особисто знайомий із Григорієм Савичем Сковородою, твори якого вплинули на подальше формування світогляду Василя Каразіна. Із 10 років був записаний в Орденський кірасирський полк, пізніше проходив дійсну військову службу в Семенівському полку. У цей же час відвідує лекції в Гірському кадетському корпусі. Там він отримав можливість освоїти багато природничих наук – хімію, фізику, а також поглибив свої знання в математиці та іноземних мовах. У 1795 р. пішов у відставку з військової служби, оселившись у своєму маєтку в с. Кручик.

У 1798 р. В. Каразін разом із дружиною здійснив невдалу спробу незаконно виїхати за кордон, проте під час переправи через р. Неман подружжя заарештували. Випереджаючи офіційне донесення, Василь Назарович написав листа до імператора Павла з поясненням своїх намірів: «Я волів позбавитись Вашого правління як надзвичайно жорстокого. Вільний спосіб мислення і жага до науки були єдиною моєю провиною».

Як не дивно, Каразіна не покарали, а навіть призначили на службу в державне казначейство. Служба потребувала постійної роботи в московському та петербурзькому архівах, і вчений використовує цю обставину для збирання матеріалів з історії росії.

1801 р. – після сходження на престол нового імператора Каразін подає йому свій проєкт політичного й економічного перетворення імперії. Новий російський імператор Олександр I, який мав славу ліберала, робить Каразіна своїм радником. Також харківський дворянин створює й очолює Міністерство освіти, на той момент перше у Європі. У 1802 р. Василь Назарович починає реалізовувати ідеї щодо заснування університету в Харкові.

На роль університетського міста претендували, крім Києва, ще Катеринослав, Полтава, Чернігів, Суми, Переяслав. Харків також був у списку, але без великих шансів на успіх. Нинішній центр Слобідської України на початку ХІХ ст. за кількістю населення був менше Охтирки й насилу наздоганяв Валки.

Василь Каразін прекрасно розумів, що Харків не кращий претендент на право відкриття в ньому університету. Він сам зазначав, що Харків – місце «малолюдне, з числа найнезначніших губернських міст». Однак наполегливий дворянин прекрасно знав, що слід зробити акцент на перевагах, а вони у Харкова, безумовно, були. Наприклад, в губернському місті вже давно діяв колегіум, працювало народне училище. Але найбільше Василь Назарович розраховував на свої особисті зв'язки, і був у нього дар переконання.

Уперше про свою ідею відкриття в Харкові університету Каразін згадував в листі до священика о. Василя (Фотієва), він писав, що наважився висловити государю ідею про заснування в Харкові університету, який був би влаштований краще за московський і гідний був би називатися центром освіти у всій південній росії. Уже в серпні 1802 року Василь Назарович виступив у губернському дворянському зібранні і виголосив свої «Положення про Харківський університет», де в 46 параграфах детально описав структуру майбутнього навчального закладу, його матеріальну базу, визначив джерела фінансування, шляхи набору студентів.

Структуру і профіль університету вчений розробив самостійно й оригінально, відкинувши схоластичні традиції німецьких університетів, що панували в тогочасній Європі. Передбачалося поетапно відкрити в університеті 9 відділень. Спочатку, на думку вченого, доцільно було б відкрити відділення загальних знань і приємних мистецтв. На першому студенти мали вивчати мову, математику, географію, фізику, історію. Приємні мистецтва охоплювали малювання, музику, танці, фехтування, верхову їзду, деякі види ручних робіт.

Після трьох років роботи цих двох відділень планувалося розширити матеріальну базу та збільшити кількість викладачів, передбачалося відкриття ще 5 відділень: громадянських (з підготовки чиновників усіх ланок державного управління), військових і лікарських знань, цивільних мистецтв (архітектура, механіка, землеробство), теології.

І лише тоді, коли будуть виховані студенти, здатні до наукової роботи, Каразін планував відкрити мистецьке відділення та відділення з підготовки фахівців вищої кваліфікації різних спеціальностей. При університеті передбачалося заснування таких середніх навчальних закладів, як Училище сільського домоведення та Школа ремесла.

Таким чином, це мав бути цілий комплекс навчальних закладів із підготовки кадрів для державного апарату, учителів, наукових працівників, спеціалістів для промисловості й сільського господарства. Студентів планувалося набирати з молоді, яка закінчила Харківське, Курське, Чернігівське, Полтавське та інші училища сусідніх губерній.

Перед Каразіним стояло непросте завдання – переконати Санкт-Петербург у тому, що Харків підходить для відкриття університету найкраще, а місцеве дворянство й купецтво в тому, що для них це буде дуже вигідно. Василю Назаровичу доводилося перед міською елітою хвалитися своєю особистою дружбою з імператором Олександром I, усіляко роблячи вигляд, що питання вже вирішене, а в столиці переконувати високих сановників у тому, що харківське товариство із задоволенням пожертвує на відкриття в їхньому місті храму науки будь-яку необхідну суму. У результаті Каразіну вдалося зробити практично неймовірне: він переконав і уряд, і харківську аристократію (і, що не менш важливо, купецтво) в необхідності відкриття університету саме в Харкові. Більш того, харків'яни зібрали для цієї благородної справи астрономічну на ті часи суму – 400 тисяч рублів.

24 січня 1803 року було прийнято законодавчий акт про нову систему освіти в російській імперії. У цьому документі вперше згадувалося про намір відкрити в Харкові університет, а також про створення Харківського навчального округу. З цього часу Каразін разом з однопдумцями з головою занурився в практичну реалізацію своєї давньої мрії. Він особисто займався всім: шукав і запрошував професорів, підбирав будівлі, закупував книги. Однак у червні 1804 року Василя Назаровича найвищим указом відсторонили від ведення університетських справ, він уже не в перший раз потрапив у немилість до імператора. Каразіна звинуватили у використанні державних коштів без дозволу начальства та позбавили права втручатися у справи університету. Переконавшись у несправедливому ставленні до себе імператора, Василь Назарович подає прохання про звільнення зі служби в Міністерстві освіти. Втративши посаду, заробіток, відштовхнутий усіма в Петербурзі, він продає... останній перстень, щоб повернутися до свого маєтку.

Утім, зупинити процес підготовки відкриття університету цей прикрий факт уже не міг. Уже без В. Н. Каразіна, зусиллями професорів І. Ф. Тимківського та І. С. Рижського, 17 січня 1805 р. було відкрито університет. Пригнічений Каразін навіть не приїхав на церемонію. Однак у серпні 1811 р. Рада Харківського університету обрала його почесним членом. Нині університет носить ім'я свого засновника.

У 1806 р. у рідному селі Кручик за сприяння Василя Каразіна була відкрита єдина на всю Слобожанщину початкова школа для дітей кріпаків. Спеціально для вчителів Каразін уклав посібники – церковний та громадський катехізиси. У школі дітей вчили читанню, письму, арифметиці та співам. Переймався Василь Каразін і жіночою освітою, вважаючи за необхідне відкрити спеціальні училища.

Він був великим лібералом і в своєму власному маєтку в с. Кручик провів численні реформи, намагаючись на власному прикладі продемонструвати рентабельність вільної селянської праці, прогресивність народовладдя, користь вільнодумства.

У родовому маєтку Каразіна була хімічна лабораторія та метеорологічна станція (перша в Харківській губернії), де він особисто вів спостереження протягом декількох десятків років. Також поміщик ввіз і посадив на Слобожанщині перші пірамідальні тополі.

Каразін звільнив своїх селян, віддавши їм землі в спадкове володіння (за оброк). У себе в селі він заснував селянську думу (своєрідний міні-парламент), а також зі своєї кишені платив священнику фіксовану платню, зробивши всі церковні треби для селян безкоштовними.

У 1811 р. В. Каразін створив Філотехнічне товариство для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості. Йому належить 40 винаходів, які стосувалися різних галузей виробництва й технологій. У 1814 р. вчений запропонував через електроліз одержувати селітру, яку використовують як добриво, розробив проєкт устаткування для видобування електрики з верхніх шарів атмосфери за допомогою аеростата. Виписував із-за кордону нові види рослин, здійснював насадження лісів, із братом Іваном створив у Краснім Куті на Харківщині дендропарк з екзотичними рослинами, із яких 50 до того в Україні не росли. У власній лабораторії виготовляв соду, крохмаль, нашатир, скипидар, желатин, мідний купорос, есенції трав та іншу продукцію. В. Каразін удосконалив технологію виробництва спирту, виготовлення мила з тваринного жиру, виробництва яскравих бездимних свічок, обробки шкіри, виводив нові сорти пшениці, жита, ячменю, пропагував вирощування і вживання картоплі. Він винайшов спосіб виготовлення водонепроникного цементу та спосіб спалення дерева на вугілля, одержування з нього смоли, дьогтю і скипидару. Дослідив вплив електрики на процеси бродіння і відкрив технології консервування й висушування плодів водяною парою, винайшов метод бальзамування тварин.

Багато винаходів Каразіна було забуто й повторено іншими пізніше, зокрема виготовлення штучних алмазів. Він просив імператора підтримати ідею парового двигуна (через 33 роки її реалізували в Англії), ідею парового опалення (Каразін запропонував у 1838, а запатентував її німецький інженер Кіпферлінг у 1841), але з цими та багатьма іншими справді революційними винаходами наражався на холодну байдужість.

Василь Назарович не залишався осторонь громадського життя своєї країни навіть після виходу у відставку. У листах до Олександра I та урядовців він закликав розпочати поступово звільняти селян від кріпосницької залежності та боротися з казнокрадством. Після порушення категоричної заборони царя писати йому (Каразін списав сім зошитів, доводячи, що імперія котиться у прірву) у 1821 році Василя Назаровича знову заарештували й ув'язнили на пів року в Шлісельбурзьку в'язницю. Урешті-решт його було доправлено у Кручик під нагляд богодухівського управника з категоричною заборонаю виїжджати звідти. Тільки через 18 років йому дозволили жити у будь-якому місті, окрім москви й Петербурга.

Будучи людиною творчою, енергійною, з активною життєвою позицією і знаючи, у якому незадовільному стані опинилася створена ним бібліотека Харківського університету, Каразін уже в похилому віці подав прохання про призначення його в університет бібліотекарем, але отримав відмову. Наприкінці життя у Василя Назаровича виникає думка перетворити Крим на європейський центр виноробства. По дорозі з Миколаєва до Ялти, куди вчений поїхав для проведення своїх досліджень, він захворів і через тяжкий стан повернувся знову до Миколаєва, де і помер 16 листопада 1842 р.

Видатний український учений, просвітитель, дослідник, автор праць із різних галузей науки В. Н. Каразін усе життя свято вірив, що могутнім може бути тільки народ, озброєний знаннями. А велич свого народу й держави він ставив понад усе. Йому не вдалося реалізувати більшість своїх просвітницьких задумів, та одним лише заснуванням Харківського університету та його бібліотеки Василь Назарович Каразін назавжди ввійшов у історію української освіти.

Матеріал подано за джерелами:

1. Боровець З. Василь Каразін – вчений, винахідник, громадський діяч, ініціатор заснування Харківського університету (250 років тому). *Український погляд, 9 лют. 2023 р.* URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/vasyl-karazin-vchenyj-vynahidnyk-gromadskyj-diyach-initsiator-zasnuvannya-harkivskogo-universytetu-250-rokiv-tomu.html>.

2. До 245-річчя від дня народження Василя Назаровича Каразіна (1773-1842), українського вченого, винахідника, громадського діяча. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України).* URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_245_narodzhennia_Vasylia_Karazina.php.

3. Каразін Василь Назарович. *Герої України.* URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/karazin-vasil-nazarovich>.

4. Пивовар Т. 10 лютого народився Василь Каразін – ініціатор створення Харківського університету. *СловОпис: Українська – сучасно і своєчасно! Проект Університету Грінченка.* URL: <http://slovopys.kubg.edu.ua/10-liutoho-narodyvsia-vasyl-karazin-initsiator-stvorennia-kharkivskoho-universytetu/>.

5. Пироженко Л. В. Каразін Василь Назарович. *Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. для студ. ВНЗ: у 2 кн. Кн. 2. XX століття* / О. В. Сухомлинська; за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 225–230. URL: <http://dnppb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/>.

ЛЮДИНА, ЯКА ЗМІНИЛА СВІТОГЛЯД ЛЮДСТВА НА СВОЄ ІСНУВАННЯ

(до 160-річчя від дня народження Володимира Вернадського)

12 березня 1863 року народився Володимир Іванович Вернадський – один із небагатьох учених-універсалів минулого століття. Він був мислителем і природознавцем найширшого профілю, одним із засновників геохімії і радіогеології, творцем біогеохімії, учень про біосферу й ноосферу. Його внесок у науку відзначений численними преміями та обранням дійсним членом ряду світових академій наук і наукових товариств. Йому випала честь стати одним із творців і першим президентом Української академії наук.

Усе життя його постійно було пов'язане з Україною. Україна – його земля, її ґрунт і силу «живої речовини» Вернадський досліджував і знав досконально. Саме в Шишаках на Полтавщині зародилося його вчення про живу речовину та біосферу.

Народився майбутній геній у родині професора Московського університету, ученого-економіста Івана Вернадського. Рід Вернадських походить від литовського шляхтича Верни, що воював проти поляків на боці гетьмана Богдана Хмельницького у національно-визвольній війні 1648–1657 років, а його нащадки потім осіли в Києві. Матір майбутнього науковця, Ганна Петрівна Константинович, була з роду українських шляхтичів. Тож своїм родинним корінням Володимир Іванович був тісно пов'язаний з Україною і завжди зберігав українські національні традиції.

Перші п'ять років життя Володимир провів у Петербурзі, потім родина переїхала до Харкова, де його батько із середини 60-х років працював керуючим місцевим відділенням Державного банку. 1876 р. родина повернулася до Петербурга, але глибоке відчуття українських коренів назавжди залишилося в душі юнака. Його єдиний гімназійний вірш (1880 р.) присвячений багатостраждальній Україні, з історією якої переплелися долі всіх його предків:

Украина, родная моя сторона,

*Века ты уже погибаешь...
Но борешься, бьешься, бедняжка, одна
И в этой борьбе изнываешь...
В минуту гибели крайней твоей
Детей твоих дух пробуждался,
Старались свободу найти от цепей
И ум их тобой восхищался...*

Після закінчення 1881 р. гімназії Вернадський вступив на природознавче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету, де зайнявся мінералогією і кристалографією. Уже тоді юнак відрізнявся широтою інтересів. 1883 р., приміром, він виступив одним з організаторів студентського Науково-літературного товариства. Окрім цього, молодого вченого приваблювали такі дисципліни, як географія, біологія, історія розвитку наукової думки, філософія, історія й література. Вивчав мови – французьку, німецьку, англійську, усі мови слов'янської групи.

У 1885-му Вернадський закінчив університет зі званням кандидата наук і був залишений при ньому хранителем Мінералогічного кабінету для підготовки до професорства. Того ж року на засіданнях гуртка народної літератури він познайомився з Наталією Старицькою, з якою у вересні 1886 р. обвінчався. Через рік у Вернадських народився син Георгій (згодом – відомий історик). У березні 1888 р. керівництво Петербурзького університету відправило Володимира Івановича у закордонне відрядження. Вернадський багато подорожує, працює в музеях і наукових установах Німеччини, Австрії, Італії та Франції, бере участь у роботі IV Міжнародного геологічного конгресу в Лондоні. Тоді в його свідомості почала вимальовуватися мінералогічна карта Європи. На початку березня 1889 р. для продовження наукової роботи молодий дослідник переїхав до Парижа, який полюбив на все життя.

Улітку 1890-го Володимир Іванович повернувся з-за кордону й зайнявся ґрунтознавчими дослідженнями в Полтавській губернії. У вересні вчений став приват-доцентом, а в 1898 р., після захисту докторської дисертації «Явище ковзання кристалічної речовини», – професором Московського університету. У ці роки Вернадський керував геологічними дослідженнями на Лівобережжі, в Польщі, на Уралі, у Криму, на Кавказі; часто виїздив у наукові відрядження до Західної Європи.

Активізація ліберально-демократичних сил в перші роки ХХ ст. не могла залишити його байдужим. У липні 1903 р. він брав участь в організації «Спільки визволення», а восени 1905 р., ставши помічником ректора Московського університету, доклав чималих зусиль до проведення установчого з'їзду конституційно-демократичної партії. 1906 р. Вернадського обрали в державну думу від академії наук і університетів, а в 1908 р. – академіком російської академії наук із мінералогії.

У ті роки в природознавстві відбувалися разючі зміни, зумовлені появою теорії відносності А. Ейнштейна та успіхами в галузі вивчення радіоактивності. Вернадський одним із перших зайнявся систематичними дослідженнями цього явища. Навколо дослідника формується школа, орієнтована на комплексне застосування геологічних, хімічних і фізичних методів у вивченні порід, будови й еволюції Землі.

У лютому 1911 р. Вернадський у складі великої групи професорів, на знак протесту проти репресивної антистудентської політики міністерства освіти, подає у відставку. Весну й літо він присвятив спеціальним радіологічним експедиціям на Закавказзя, в Середню Азію і на Урал. Кінець літа Вернадські провели в селі Шишаки (нині – райцентр) на Полтавщині. Незабаром Володимир Іванович із родиною переїхав до Петербурга. 1913 р. він їздив до Америки, де брав участь у роботі чергової сесії Міжнародного геологічного конгресу, а на зворотному шляху відвідав паризький Інститут Кюрі, що спеціалізувався на дослідженнях радіоактивності.

У березні 1914 р. Вернадський був призначений директором Геологічного і мінералогічного музею Академії наук у Петербурзі. Завдяки енергії та ініціативі Вернадського восени 1915 р. при академії наук була створена Комісія з вивчення природних продуктивних сил росії, яку він і очолив. Цим був покладений початок систематичному вивченню природно-геологічних ресурсів. Обов'язки голови цієї комісії, з перервою під час громадянської війни, Вернадський виконував до 1930 р.

Величезну науково-організаційну роботу вчений, як і раніше, поєднував із політичною діяльністю, залишаючись одним із керівників Партії конституційних демократів, чи, як її тоді називали, Партії народної волі. Часто приїжджаючи в Україну, він був близько знайомий із членами київського комітету цієї партії істориком М. Василенком і бароном Ф. Штейнгелем.

Лютневу революцію 1917 р. Вернадський сприйняв з ентузіазмом, взявши активну участь у подіях тих доленосних днів. Він був присутній на останньому засіданні державної думи й поставив підпис під відозвою про зречення Миколи II й передання влади тимчасовому комітету державної думи. Уже в березні вченого обрали головою новоствореної Комісії з наукових установ і членом Комісії з реформи вищих навчальних закладів, а в червні – головою Сільськогосподарського наукового комітету при міністерстві землеробства. У серпні Вернадський разом зі своїм київським товаришем М. Василенком входить до складу Тимчасового уряду.

Більшовицького перевороту Вернадський, як людина, мислитель і громадянин, рішуче не прийняв. Залишатися в Петрограді було небезпечно, тому вчений виїхав до Москви, а в грудні дістався до своєї садиби в Шишаках. Більшовицька влада спеціальним декретом оголосила членів партії «ворогами народу». В Україні на той час утвердилася влада Центральної Ради, і більшовицькі декрети не мали сили. У січні-лютому 1918 р.

Вернадський став свідком боротьби за владу в Україні: більшовицьке повстання, втеча червоних від німецьких дивізій, що прийшли на допомогу Центральній Раді. Учений розумів нездатність українських соціалістів, які домінували в Центральній Раді, до раціональної і творчої державної діяльності.

У ситуації, коли центральні губернії росії опинилися в руках більшовиків, Вернадський вважав необхідним зміцнення вільної від червоних Української Народної Республіки, що постала на руїнах імперії. Він не бачив гідних лідерів у партіях, що переважали в Центральній Раді, тому оптимістично і з надією поставився до перевороту 29 квітня 1918 р., у результаті якого влада в Україні перейшла до рук Павла Скоропадського.

Друг Володимира Івановича, професор М. Василенко, став у новому кабінеті міністром освіти. Він і переконав Вернадського взятися за організацію Української академії наук. Вернадський приїхав до Києва і зупинився у Василенків, у їхній квартирі на Тарасівській. Відкриття Української академії наук у листопаді 1918 р. стало основною справою вченого під час його перебування в Києві. 27 листопада він став першим президентом академії наук. Тоді ж Володимир Іванович сказав: «Академія має сприяти зростанню української національної самосвідомості та української культури».

Лідери Директорії, яка прийшла до влади, нічого не мали проти заснування Української академії наук і не заважали її роботі. Але тільки-но налагоджене за Павла Скоропадського нормальне адміністративно-культурне життя за Директорії розвалилось. По всій Україні посилювалися хаос і бандитизм, розгорталася громадянська війна. Зі сходу на Київ знову накочувався вал більшовицького терору, протистояти якому Директорія не могла.

На початку лютого 1919 р. більшовики взяли Київ. Почалися репресії проти інтелігенції. Загроза нависла і над президентом академії наук. Щоб не спокушати долю, він переїхав на біостанцію під Києвом. Наприкінці серпня червоні, зазнавши поразки від білих на всій території від Волги до Дніпра, залишили місто. На зміну їм прийшли денікінці. Існування Української академії наук, яку Денікін однозначно пов'язував з ідеєю української державності, опинилося під загрозою, оскільки денікінці взагалі не визнавали ніяких українських установ. Вернадському вдалося домогтися її збереження, але під назвою «Академія наук у Києві».

Коли білі сили, які почали наступ на Москву, були розбиті, і почалася панічна втеча денікінських частин до чорноморських портів, над Вернадським, який особисто домовився з Денікіним, нависла серйозна небезпека. Залишивши справи академії її незмінному академіку-секретарю Агатангелу Кримському, що вмів дивним чином домовлятися з усіма владами, Вернадський через Полтаву дістався до Ростова, а звідти – в

Катеринодар і Крим. У січні 1920 р. Володимира Івановича у Криму звалив висипний тиф, від якого він одужав лише навесні.

Влада в Криму перебувала в руках барона Врангеля, що зумів організувати оборону від червоних. На кілька місяців життя на півострові стабілізувалося. Вернадський очолив кафедру мінералогії нещодавно відкритого Таврійського університету. У вересні 1920 р. його обрали ректором.

Однак шанси на те, що білий Крим вистоїть у боротьбі з більшовиками, з кожним днем зменшувалися. 7 листопада червона армія прорвала оборону врангелівських військ у районі Перекопу й Сиваша. Почалася масова евакуація. Син Вернадського Георгій емігрував. Можливість виїхати на Захід була й у Володимира Івановича, але він не уявляв подальшого життя за межами своєї країни, тому вирішив залишитися. Він і за більшовиків якийсь час виконував обов'язки ректора Таврійського університету.

Після остаточної перемоги червоних у громадянській війні перебування в Сімферополі втратило сенс, і в лютому 1921 р. Вернадський вирушив до Москви, звідки невдовзі перебрався в Петроград. У липні 1921 р. його заарештували, у будинку провели обшук. Кількість книжок дуже здивувала чекістів і навіть викликала деяке обурення. Перебування у в'язниці виявилось недовгим: допомогли друзі.

На початку 1922 р. Володимир Іванович був призначений на посаду директора Державного радієвого інституту. Йому вдалося отримати дозвіл на тривале відрядження за кордон. Прибувши до Парижа, у 1922–1926 рр. Вернадський читав курс геохімії у знаменитому університеті Сорбонна, викладав у Карловому університеті у Празі й вів велику науково-організаційну роботу. Його слава як вченого-універсала і глибокого мислителя швидко ширилася Європою. Завдяки фінансовій підтримці Фонду Розенталя, Вернадський одержав змогу проводити дослідження на власний розсуд, не боячись втручання численних установ і комісій.

Повернення в 1926 р. не завадило новим закордонним поїздкам (до Німеччини, Чехословаччини, Франції, Нідерландів, Великої Британії, Норвегії). Скрізь його зустрічали привітно й шанобливо. Його нове вчення про життя нашої планети мало хто розумів у повному обсязі, але провідні мислителі визнавали його глибину і перспективність. Ніколи раніше єдність усіх сфер життя планети Земля ще не діставала настільки глибокого концептуального осмислення.

У травні 1928 р. Вернадський знову приїхав до Києва – для участі у виборах президента ВУАН. Тоді він востаннє зустрівся зі своїм давнім другом М. Василенком, уже пропущеним крізь пекло репресивних органів. На той час Володимир Іванович був академіком не тільки Української та російської академії наук, а й членом-кореспондентом Паризької академії, іноземним членом Чехословацької та Югославської академії, Німецького хімічного товариства, Геологічного товариства Франції, мінералогічних

товариств США і Німеччини. У вересні 1928 р. під керівництвом Вернадського була створена Біогеохімічна лабораторія в Ленінграді, діяльність якої розширила межі розуміння єдності процесів на планеті.

Вернадський опублікував низку фундаментальних праць, основні ідеї яких виношував у роки громадянської війни. Найважливішими серед них є «Геохімія» (1924), «Біосфера» (1926), а також «Біогеохімічні нариси. 1922-1932», що побачили світ уже в 1940 р.

У зв'язку з переведенням керівних органів академії наук і основних наукових установ, зокрема й Біогеохімічної лабораторії, Вернадський 1935 р. переїхав до Москви. Там він підготував рукопис книги «Наукова думка як планетарне явище» і в 1940 р. взявся до написання чергового дослідження – «Хімічна будова біосфери Землі і її оточення».

Однак ситуація тих років гнітила літнього вченого. Багато хто з його друзів, колег та учнів зазнав репресій. Вернадський не залишав їх у біді, роблячи все, що від нього залежало, для полегшення їхньої долі, хоч це й нечасто давало позитивні результати. Самого Вернадського, зважаючи на його світову популярність, влада не чіпала. У щоденниках Вернадського яскраво відображено життя тих складних і суперечливих років.

Донька вченого виїхала й лишилася жити в США, син став професором кафедри історії Єльського університету в Коннектикуті й запросив батька виїхати за кордон. Але академік відмовився. Під час Другої світової війни був евакуйований у Казахстан. 1944 року повернувся до Москви і, вже тяжко хворіючи, упорядковував архіви, готував книгу «Пережитое и передуманное», займався історією науки.

У березні 1943 р. наукова громадськість відзначила 80-літній ювілей вченого, тоді ж він став лауреатом Державної премії. 6 січня 1945 року на 82-му році життя Володимир Вернадський помер від інсульту.

По собі академік Вернадський лишив понад 400 опублікованих праць. Низка його робіт побачили світ лише через багато років після смерті. Ще сотні праць академіка зберігаються в рукописних фондах і чекають на видання.

Вищою цінністю в системі еволюції Всесвіту для нього завжди була людина. Осмислюючи становлення й розвиток біосфери Землі як єдиний еволюційний процес, учений висунув концепцію ноосфери, планетарної «сфери розуму», якій призначено обирати перебіг буття. По-перше, людство мусить стати єдиним в економічному й інформаційному відношенні. По-друге, ноосфера – явище всепланетне, тому людство обов'язково прийде до цілковитої рівності рас і народів. По-третє, ноосфера не може бути остаточно сформована до припинення війн між народами світу.

У працях Вернадського розкрито геохімічну роль живої речовини, показано трансформацію біосфери в її якісно новий стан – ноосферу, яку необхідно охороняти. Людський розум та діяльність, наукова думка стають визначальними факторами розвитку, потужною силою, подібною впливом на

природу до геологічних процесів. Учення Вернадського про взаємовідносини природи та суспільства справило вплив на формування сучасної екологічної свідомості.

У період створенням Української академії наук Вернадський записав у своєму щоденнику: «Ви знаєте, як мені дорога Україна і як глибоко українське відродження проникає в мій національний і власний світогляд... Я вірю в майбутнє...».

Вернадський був першим директором створеної в 1918 р. Національної бібліотеки, якій у 1988 р. було присвоєно його ім'я. За іронією, дві унікальні бібліотеки Вернадського – власна, зібрана в селі Шишаках Полтавської губернії, де він три роки будував літню дачу, та в успадкованому від покійного батька маєтку в селі Вернадівка Тамбовської губернії – революційно налаштовані маси пустили на попіл, спаливши разом з обома садибами.

27 років тому в Україні з'явилася своя антарктична станція – «Академік Вернадський». Заснована в 1947 році як британська станція «Фарадей», у лютому 1996 року була передана Британією Україні та перейменована на честь видатного українського вченого, академіка, першого президента академії наук. Вона працює постійно і є метеорологічною та географічною обсерваторією. Головне призначення станції – проведення наукових досліджень в Антарктиді.

Матеріал подано за джерелами:

1. Вернадський Володимир Іванович / М. В. Попович, Д. Є. Макаренко. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-33604>.

2. Володимир Вернадський. *Спадщина України: Західноукраїнська асоціація*. URL: <http://www.spadshina.com/programs/tvortsi-respubliki-ukrayini.100-rokiv-derzhavnosti/volodimir-vernadskij/>.

3. Рудяченко О. Володимир Вернадський. Універсум як живе ціле. *Укрінформ: мультимедійна платформа іномовлення України*, 27.02.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3195328-volodimir-vernadskij-1-universum-ak-zive-cile.html>.

4. Шевелева М. Володимир Вернадський: Потрібно розрізняти – руське, українське... *Український інтерес*, 12.03.2022. URL: <https://uain.press/blogs/volodymyr-vernadskij-potribno-rozriznyaty-ruske-ukrayinske-1008126>.